

Altertavlen i Hedalen, et madonnaskap

ELISABETH ANDERSEN

There has long been consensus among scholars that the altarpiece in Hedalen Stave church in Valdres once was a medieval tabernacle, housing a wooden sculpture of the Virgin Mary. The over-painted altarpiece is today composed of the tabernacle corpus and wings, plus a crucifix. The later paint is from the second half of the 18th century. The tabernacle is dated to the mid 13th century. In connection with the preservation at the Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (NIKU), incised drawings were found in the niches of the wings, showing that they once contained small reliefs. In the following I will interpret these drawings, based on comparison with other Nordic and European Madonna tabernacles from the same period, and attempt to verify the earlier theories that this was a Madonna tabernacle.

Introduksjon

Et annet sted i dette bindet av *Collegium Medievale* presenterer Mille Stein et forslag til rekonstruksjon av et madonnaskap fra midten av 1200-tallet, i Hedalen stavkirke i Valdres.¹ Skap og madonnaskulptur er i dag adskilt. Skapet er plassert på kirkens alter, det er dekket av rosemaling fra andre halvdel av 1700-tallet og inneholder et krusifiks fra 1200-tallet, mens madonnafiguren står på en hylle på kirkens nordvegg. Det er Harry Fett, etterfulgt av Bernt C. Lange, som har argumentert for at skap og madonna har hørt sammen (jf. forskningshistorikken i Steins artikkel).² Her skal jeg konsentrere meg om innrissene på innsidene av skapets fløyddører. Innrissene, som indikerer at fløyddørene opprinnelig har båret relieffer, ble funnet i forbindelse med en undersøkelse i 2005–2008 på Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU).³ Slike middelalderskap med relieffer har vi bevart flere av i Norge, Norden og noen syd i Europa. Jeg vil i det følgende tolke innrissene på Hedalenskapet ved hjelp av sammenlikninger med andre skap og frontaler fra samme periode, og på den måten prøve å verifisere tidligere antagelser om at skapet opprinnelig har vært et madonnaskap.

¹ Blindheim 2004: kat. nr. 25, daterer skapet til ca. 1230–40; Morgan i Plahter et. al. 2004 bd 1: 43, daterer skapet til ca. 1250–75.

² Fett 1911: 14; Lange 1994.

³ Se NIKU-rapporten *Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke* 2008.

Som beskrevet i Mille Steins artikkel består skapet av fem deler av eik, hengslet sammen slik at de kan lukkes rundt en skulptur: bakvegg, to sidefløyer og to halvfløyer. Sidefløyene er hengslet til bakveggen, og halvfløyene hengslet til sidefløyene. Skapet er 162 cm høyt, fløydørene er 52 cm brede, halvfløyene er 32 cm brede, bakveggen er 63 cm bred og dybden er 5 cm. Fløyene er inndelt i tre etasjer med horisontale lister, de er toppet med trepassbuer på sidefløyene og halve trepassbuer på halvfløyene. Det er til sammen 18 nisjer fordelt over de tre etasjene; enkle nisjer i hver etasje på halvfløyene og doble nisjer på sidefløyene.

Skulpturen som har hørt sammen med skapet viser Jomfru Maria sittende på en trone, med Jesusbarnet på sitt venstre fang og en drage under sine føtter.⁴ Skulpturen er unik med sin godt bevarte polykromi og fine modellering, og den er grundig undersøkt og dokumentert.⁵ Både mor og barn er ikledd gullkjortel og en gullkappe med pelsfôr, og begge har krone på hodet. Jesusbarnets høyre arm og nedre venstre arm er borte, og Maria mangler attributtet i sin høyre hånd.

Tanken om at skapet i Hedalen stavkirke har vært et madonnaskap ble framsatt allerede av Harry Fett i 1911, etterfulgt av Bernt C. Lange som i 1958, og deretter i 1972, prøvde ut hypotesen gjennom å fjerne krusifikset og sette inn madonnaskulpturen på plass i skapet (jf. Fig. 2 i Steins artikkel og forskningshistorikken samme sted).⁶ Ved en sammenlikning med beslektede skap fra Sverige og Finland kom Lange frem til at skapets fløydører har vist scener fra Jesu fødselshistorie: på venstre side Bebudelsen og Visitasjonen over Kongenes tilbedelse, og på høyre side Hyrdene på marken og Fremstillingen i tempelet. På grunnlag av skapets mange nisjer foreslo Lange at Barnemordet i Betlehem og Flukten til Egypt også kan ha inngått i det opprinnelige billedprogrammet.

For å danne oss et bilde av hvordan det i dag overmalte Hedalenskapet kan ha sett ut da det ble laget på 1200-tallet, må vi først og fremst se på andre madonnaskap fra samme periode. Ved å se på de bevarte skapene, eller fragmentene av skap med relieffer eller spor av relieffer, kan vi prøve å rekonstruere madonnaskapets opprinnelige utseende. Innrissene på innsiden av Hedalenskapet vil her først og fremst bli sammenliknet med motiver i relieff på andre bevarte madonnaskap av tre. Videre kommer jeg til å trekke inn eksempler på andre gjenstander med parallell ikonografi, som kan bidra til å klargjøre Hedalenskapets bildeprogram, som elfenbenskap og malte madonnafrontaler.

⁴ Blindheim 2004: kat. nr. 25. H: 140 cm.

⁵ Blindheim 2004: kat. nr. 25.

⁶ Fett 1911: 14; Lange 1994.

Innrissene i Hedalenskapet

Man finner i hovedsak to typer innriss i middelaldermaleriet.⁷ Den ene typen ble laget i grunderingen som grenselinjer for legging av metallfolie. Først ble treverket preparert for å få en jevn og sugende, lysreflekterende bunn. I det bevarte norske middelaldermaterialet består denne typen grundering for det meste av kritt og lim. Så ble bladmetaller lagt på. For å spare på forgylling ble det gjort utsparinger i grunderingen der hvor skulpturer eller relieffer skulle stå. Innenfor innrisset skulle det ikke legges metallfolie, siden et relieff eller skulptur ville skjule det. Den andre innrisstypen ble benyttet for å lage dekorative mønster i metallfolien.

På skapet i Hedalen finnes begge typer innriss. På bakveggen er det gjort en utsparing i grunderingen der Mariaskulpturen skulle stå. Innriss i grunderingen på fløyene indikerer at det er gjort tilsvarende utsparinger i grunderingen for relieffer her. På grunn av den tykke overmalingen er det vanskelig å se innrissene på fløyene, men ved undersøkelsen på NIKU 2005–2008 brukte man sidelys. Dette gjorde det

Figur 1. Innrisser, madonnaskapet i Hedalen kirke, Valdres. Ca. 1250. Avtegning: Agnès Juste-Groene og Dorota Leszcynska-Danek, NIKU 2006.

⁷ Se Mille Steins fargeundersøkelse av Hedalenskapet i Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke 2008: 44–58.

mulig å spore og tegne av noen av disse. Innenfor figurenes omriss er det ikke observert sølv, hvilket forsterker hypotesen om at det har stått relieffer der. Små avskallinger utenfor relieffrissene viser at fløyenes innside var dekket av imitasjonsforgyelling. Det er disse avtegnede konturene av figurer jeg foretar min tolkning av (Fig. 1).

Helgenskap i høymiddelalderen

Det er ikke mulig å si med sikkerhet hvorvidt alle de middelalderske helgen-skulpturene som er bevart i dag har vært plassert i skap tilsvarende det som Hedalenmadonnaen har stått i, eller om det også har forekommet at de har stått direkte på altrene. Generelt pleier man å anta at helgen-skulpturer fra og med 1100-tallet stort sett var plassert i skap, der fløydørene på innsiden var dekorerte med malte eller utskårede framstillinger av bildescener fra helgenens liv og martyrium.⁸ Ut fra det bevarte materialet kan man slutte at slike helgenskap har forekommet over hele Europa.⁹ Dette gjelder både skulpturer i tre og mindre skulpturer laget av metaller og elfenben.

Fordi skulpturer i tre fra middelalderen stort sett er tapt i mange deler av Europa, utgjør de norske og nordiske treskulpturene en vesentlig del av den felleseuropeiske kulturarven. Spesielt i England er det få igjen. Blant de bevarte skulpturene er en stor andel madonnafigurer. I Norge er det bevart omtrent 40 madonnaskulpturer fra 1200-tallet.¹⁰ Selv om skapene de har stått i er borte, har noen av dem fortsatt rester bevart, som bakvegger og baldakiner. Dette gjelder madonnaene fra Hove kirke i Sogn og Fjordane, Dal kirke i Telemark, Valsett kirke i Hedmark og Giske kirke i Møre og Romsdal. Det er mange helgenskap bevart i Europa, men de fleste er yngre. Det er bare i Norden så mange skap, eller fragmenter av skap, har overlevd fra 1200-tallet.¹¹ Med tanke på hvor mange treskulpturer og skap som har gått tapt er det sterkt ønskelig med inngående undersøkelser av de skap eller fragmenter av skap som er igjen, både teknisk og ikonografisk. En grundigere undersøkelse av skapene vil kunne gi en større forståelse av skapenes ikonografi, form og funksjon i middelalderen.

⁸ Norberg 1969: 80–90; Tångeberg 1996: 281; Kofod-Hansen 2003: 21–25; Kunz 2007: 257–280.

⁹ Norberg 1969: 82; Frinta 1967: 106; Lapaire 1969: 175.

¹⁰ Haugann 2009.

Madonnaskapene: utforming og ikonografi

Sentralfiguren i 1200-tallets madonnaskap er den sittende Maria med Jesusbarnet i fanget. Veggen bak Maria er oftest dekorert med et rombemønstreet "bakteppe" med rosetter eller *fleurs-de-lis*. Marias glorie er som regel malt på veggen, ofte med en rosett i sirkelen.¹² Dørene, når de blir åpnet, viser scener fra Jesu fødselshistorie. De vanligste scenene fra Jesu fødselshistorie er Bebudelsen, der engelen Gabriel kommer med bud til Jomfru Maria at hun skal føde Guds sønn; Visitasjonen, møtet mellom Maria og Elisabet; Jesu fødsel med Maria, Josef og Jesusbarnet i stallen; Hyrdene på marken, der gjeterne får beskjed fra en engel at en frelser er født; Kongenes tilbedelse, med de hellige tre konger (også kalt de tre vise menn) som tilber Jesusbarnet; og Fremstillingen i tempelet, der Maria og Josef tar Jesusbarnet til tempelet der han fremstilles for Simeon, og Josef har med en kurv med turtelduer som offergave. Andre scener fra Jesu barndomshistorie som ikke forekommer så ofte i det bevarte nordiske materialet, er Flukten til Egypt, der Josef og Maria må flykte fra Herodes, og Barnemordet i Betlehem, der Herodes får drept alle guttebarn under to år.

Skapenes figurrelieffer er plassert i nisjer i flere etasjer. Mellom etasjene er det lister dekorert med bladranker eller arkitektoniske elementer, som tårn. Fløydørene er ofte toppet av trepassbuer, og halvfløyene med halve trepassbuer som danner en hel trepassbue når dørene er lukket. Inne i buene har det som regel stått englerelieffer i halvfigur. Skapene kan, som Bernt C. Lange har vist, ha vært toppet av en kirkemodell.¹³ Baksidene av dørene, som kommer til syne når skapet er lukket, har vært dekorert med enkle fargemønstre, bladranker eller bildescener.

Bevarte nordiske madonnaskap og noen europeiske eksempler

Det finnes adskillige rester etter hele eller deler av madonnaskap fra 1200-tallet i Norden, og noen i Sør-Europa. I Norge har vi syv bevarte skap, eller deler av skap. Fra Urnes kirke i Sogn og Fjordane er en sidefløy bevart med malte scener i øverste

¹¹ De fleste nordiske skap er diskutert av Andersson 1949: 149–160; Meinander 1908: 7–22; Fett 1911: 1–21; Nordman 1964: 71–88; Blindheim 1998: 61, 114; Blindheim 2004: 48, 82, 96, 106, 114; Sjøgren 2005: 100–108; Kunz 2007: 257–280. De europeiske er diskutert av: Frinta 1967 106; Lapaire 1969; Camps 2008.

¹² Eksempel Hove og Vallset som begge har bevart bakveggen, mens alle dørene er borte. Blindheim 2004: kat. nr. 1 og kat. nr. 57.

¹³ Lange 1994.

etasje, mens det i etasjen under kan ha stått relieffer.¹⁴ I øverste nisje til høyre synes rester etter engelen Gabriel fra en Bebudelsesscene, og i hver trepassbue er det malt en engel. På skapet i Reinli kirke i Oppland er alle dørene bevart, men skapet ble overmalt i 1880-årene og satt sammen til en altertavle.¹⁵ Skapet ble beskrevet i en innberetning i 1884; da var alle relieffene borte, men dekoren på madonnaskulpturens bakvegg var fortsatt bevart.¹⁶ Fra Fåberg kirke i Oppland er det bevart en sidefløy der relieffene er borte, men der inskripsjoner på listene under nisjene forteller at det har vært relieffer av Bebudelsen over Kongenes tilbedelse.¹⁷ Fra Røldal kirke i Hordaland er det rester etter to skap. Røldal I har bevart en venstre halvfløy og sidefløy. Sidefløyen har bevart relieffer øverst i høyre nisje som viser Visitasjonen og under den Kongenes tilbedelse, samt en engel i trepassbuen.¹⁸ Røldal II har bevart en sidefløy, men relieffene er tapt.¹⁹ Fra Fet kirke i Sogn og Fjordane er det bevart et panel som antagelig har vært en del av et madonnaskap.²⁰ Det er avsagd i bunnen, så den nederste scenen er kuttet. Skapet har ikke hatt figurer, men malte scener, en Bebudelse over Jesu fødsel. Det syvende skapet er det fra Hedalen, som blir beskrevet i denne artikkelen.

Fra Island finnes et skap fra Múli kirke. Her er alle dører bevart, men relieffene er tapt.²¹

I Sverige er det bevart fem skap som alle er mer komplette enn de norske eksemplarene. Skapet fra Fröskog kirke i Dalsland mangler bare den venstre halvfløyen, og alle relieffene i nisjene er bevart, men plassert i forandret rekkefølge.²² På venstre side vises i dag Bebudelsen over Fremstillingen i tempelet, og på høyre side er Hyrdene på marken over Kongenes tilbedelse. Madonnaskapet i Östra Vram kirke i Skåne (i middelalderen en del av Danmark) mangler også venstre halvfløy og de be-

¹⁴ Blindheim 1998: pl. 28. I dag i Bergen Museum, inv. nr. MA 510. Det finnes bevarte fløyer fra et alterskap med ukjent proveniens i Barcelona Museo de Arte de Catalûna (MNAC/MAC 9780, 9781, 9782 og 9783), med malte scener i øverste etasje og relieffer i etasjen under.

¹⁵ Se Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke 2008: 60.

¹⁶ Nicolaysen 1885: 104; se Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke 2008: 60–61 for rekonstruksjon.

¹⁷ Blindheim 2004: kat. nr. 34. I dag i Historisk museum ved Universitetet i Oslo, inv. nr. C 3006.

¹⁸ Blindheim 2004: kat. nr. 18; Fett 1911: 12. I dag i Bergen Museum, inv.nr. MA297a–b.

¹⁹ Fett 1911: 10. I dag i Bergen Museum, inv. nr. MA 512.

²⁰ Plahter et. al. 2004 bd. 1: 31. I dag i Bergen Museum, inv. nr. MA 219.

²¹ Blindheim 1997: 73. I dag i Nationalmuseet, København, inv. nr. 19014.

²² Sjögren 2005: 202. I dag i Historiska Museet, Stockholm, inv. nr. 14965.

varte dørene er kuttet i bunnen. Her er et relieff med Jesu fødsel bevart.²³ Et skap fra Näsing kirke i Bohuslän har bevart sine to fløydører, men ingen relieffer.²⁴ På skapet i Jällby kirke i Västergötland er alle dørene bevarte, sammen med tre relieffer som viser henholdsvis Gabriel fra Bebudelsen, en konge fra Kongenes tilbedelse, og en figur fra Hyrdene på marken, samt englebyster i toppbuene. Også her er plasseringen omstokket.²⁵ Skapet i Norra Ny kirke i Värmland mangler sidefløyene, men har fortsatt de ytre halvfløyene med to relieffer, en konge fra Kongenes tilbedelse og Josef fra Fremstillingen i tempelet.²⁶

I Finland er bare to skap bevart, men til gjengjeld har et av dem, skapet i Kumlinge kirke på Åland, alle relieffene i behold.²⁷ På venstre side vises Fremstillingen i tempelet over Kongenes tilbedelse, på høyre side er Hyrdene på marken fremstilt over Bebudelsen og Visitasjonen. Det andre skapet, fra Urdiala kirke i Tavastland, mangler høyre halvfløy, men har de fleste relieffene bevart: Gabriel og Maria fra Bebudelsen, to konger fra Kongenes tilbedelse, Josef fra Fremstillingen i tempelet og Hyrdene på marken.²⁸ Figurene har blitt omflyttet.

Disse nordiske skapene har en høyde på ca. 140–180 cm. I likhet med Hedalenskapet er de fleste laget av eik. Dørene er gjennomgående delt inn i to etasjer med totalt 12 nisjer. Her skiller Hedalenskapet seg ut med sine tre etasjer og 18 nisjer. Skapet fra Näsing har også tre etasjer, men ikke like mange nisjer, da sidefløyene i stedet for doble nisjer, har en bred nisje.

Hvordan fremtrer disse nordiske skapene i forhold til skap ellers i Europa? Få bevarte skap av tre har overlevd på kontinentet fra denne tiden, men jeg har registrert tre skap fra årene rundt slutten av 1200- til begynnelsen av 1300-tallet der alle relieffene er bevart.²⁹ Fra Spania finnes et skap fra Santo Domingo de la Calzada.³⁰ På venstre side vises Visitasjonen, Jesu fødsel, Herodes og Barnemordet i Betlehem og Kongenes tilbedelse. På høyre side vises Fremstillingen i tempelet, Hyrdene på marken, Marias død, Himmelkroningen og Bebudelsen. Fra Italia finnes to skap. I et skap fra Collegiata di Santa Maria Maggiore, Alatri i Lazio vises på venstre side

²³ Skans 1991: 17.

²⁴ Sjögren 2005: 204. I dag i Göteborgs stadsmuseum, inv. nr. GM 173.

²⁵ Sjögren 2005: 203.

²⁶ Kunz 2007: 261.

²⁷ Nordman 1964: 74.

²⁸ Nordman 1964: 71–73. I dag i Finlands Nationalmuseum, Helsinki, inv. nr. KM 4563:1.

²⁹ Se Lapaire 1969; Frinta 1967; Camps 2008 for flere og mer detaljert beskrivelse og bilder av skapene.

³⁰ Frinta 1967: 106. I dag i Museu Frederic Marès, Barcelona. H: 202 cm med bekrøning.

Bebudelsen, Visitasjonen, Jesu fødsel, Hyrdene på marken, Kongenes reise og Kongenes tilbedelse. På høyre side er Fremstillingen i tempelet, Jesu dåp, Flukten til Egypt, Barnemordet i Betlehem, Kongenes drøm og Marias død.³¹ Det andre italienske skapet er fra Santo Stefano d'Aoste.³² Scenene på venstre side er Bebudelsen, Visitasjonen, Jesu fødsel, Barnemordet i Betlehem og Kongenes tilbedelse. På høyre side vises Hyrdene på marken, Omskjærelsen, Flukten til Egypt og Fremstillingen i tempelet.

Det spanske og de to italienske skapene inneholder altså flere scener enn de nordiske, og to av dem har scenene fordelt over tre etasjer, som Hedalenskapet. Antallet scener trenger ikke ha noe med størrelsen på skapet å gjøre: de italienske og spanske skapene er av samme dimensjoner som de nordiske, og med omtrent like mange nisjer, men mens man i de fleste nordiske skapene har disponert scenene over flere nisjer, har man på de italienske og spanske skapene begrenset hver scene i en nisje, og på den måten fått med flere scener. Hedalenskapet følger her det nordiske prinsippet med å spre scener over flere nisjer.

Det er også av interesse å se på helgenskap laget av andre materialer, som for eksempel elfenben. Disse kan ha fungert som forbilder for de mange større helgenskapene, og har samme ikonografi. Det finnes mange bevarte triptykker og små skap fra 12- og 1300-tallet; som eksempel kan nevnes et skap av parisisk tilvirkning, datert til ca. 1270–80.³³ På venstre side er Bebudelsen gjengitt over Kongenes tilbedelse, og på høyre side vises Jesu fødsel over Fremstillingen i tempelet. Et annet eksempel, også det fra Paris, har på venstre side Bebudelsen og Visitasjonen over Kongenes tilbedelse, og på høyre side Jesu fødsel og Fremstillingen i tempelet.³⁴

Frontaler

I Norge har vi en unik samling av bemalte frontaler fra perioden ca. 1250–1350.³⁵ Av de 31 frontalene viser åtte den tronende Maria med Jesusbarnet, omgitt av scener fra Jesu fødselshistorie. Det er frontalene fra Dale kirke i Sogn og Fjordane (Dale II, ca. 1325), Hamre kirke i Hordaland (ca. 1300), Nes kirke i Sogn og Fjordane (Nes II, ca.

³¹ Lapaire 1969: 173. I dag i Museo Poldi Pezzoli, Milano. H: 160 cm.

³² Lapaire 1969: 173. I dag i Le Museo Civico de Turin. H: 139 cm.

³³ I dag i Bodemuseum, Berlin, inv. nr. 627. H: 16, 8 cm. Skapet har totalt åtte nisjer og fire bevarte scener. Sculpture Collection in the Bode Museum 2008: 102–103.

³⁴ I dag i Toledo Museum of Art, Toledo, inv. nr. 50.304. H: 29,4 cm. Skapet har totalt 12 nisjer. Images in Ivory 1997: 144–146.

³⁵ Grundig dokumentert og analysert i Plahter et. al. 2004 og Stang 2009.

1300–25), Skaun kirke i Sør-Trøndelag (ca. 1250), Tingelstad kirke i Oppland (Tingelstad I, ca. 1275–1300), Tresfjord kirke i Møre og Romsdal (ca. 1325–50), Filefjell kirke i Oppland (ca. 1325), og Årdal kirke i Sogn og Fjordane (Årdal III, ca. 1330–50).

Det er to momenter som gjør det fruktbart å sammenlikne madonna- og helgen-skap med frontaler. Det ene er at når et skap åpnes, fremstår det ikonografisk tilsvarende de malte frontalene. På et madonnafrontale er Maria med barnet malt i midten, slik at skulpturen står i midten av skapet, med scener fra Jesu fødselshistorie på hver side. Madonnafrontalenes billedprogram omfatter Bebudelsen, Visitasjonen, Kongenes tilbedelse, Hyrdene på marken, Jesu fødsel og Fremstillingen i tempelet. Det varierer til dels hvilke scener som er valgt ut i de enkelte frontalene, men, slik som i skapene, finnes det visse scener som har en fast plassering og som alltid er med.³⁶

Et annet moment som gjør det nyttig å sammenlikne innrissene i Hedalenskapet med frontalene, er avtegningene Unn Plahter har gjort av innrissene i de sistnevnte. De gjør det enklere å tolke Hedalenskapets innrisser.³⁷ Hensikten med innrissene i frontalene var å forsikre seg at tegningen som skulle males var tydelig gjennom prosessen, og i de fleste tilfellene er tegningen av innrissene nøyaktige og meget detaljert i sin utførelse.³⁸

Innrissene i Hedalenskapet

I ikonografisk henseende følger de fleste nordiske skap i hovedsak et felles program. Plasseringene av scenene kan variere noe i de forskjellige skapene, men det er likevel et antall scener som skiller seg ut ved sin faste plassering og konsekvente nærvær. Således er scenen med Kongenes tilbedelse alltid plassert ved Marias føtter. Som regel kneler kongen nærmest Marias føtter. På Hedalenskapet vil denne scenen ha hatt sin plassering på nederste rad til venstre (3a–c) (Fig. 2), slik som på dørene fra Røldal (Fig. 3), og Fåberg.³⁹ Samme sak gjelder for alle de andre skapene.⁴⁰

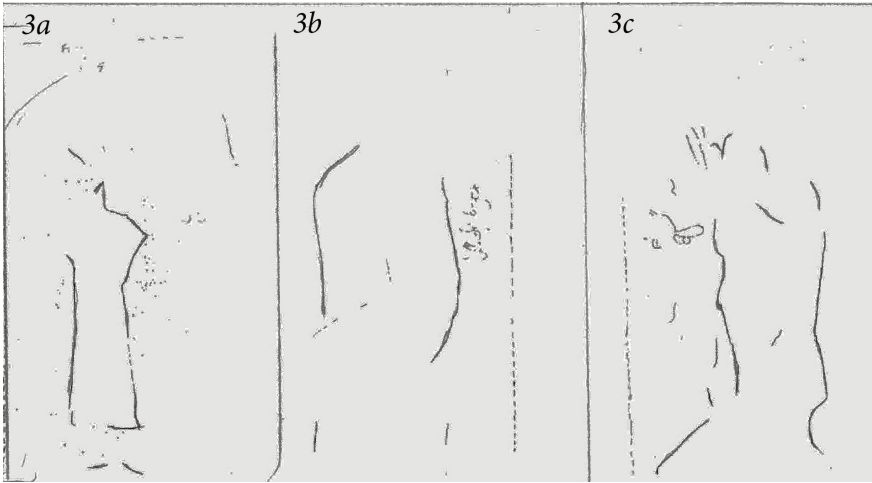
³⁶ Stang 2009: 68. Av de åtte frontalene som viser Jesu fødselshistorie har seks fremstillinger av Visitasjonen, og seks Kongenes tilbedelse, seks Presentasjonen i tempelet, mens fire har scenen fra Jesu fødsel.

³⁷ Plahter et. al. 2004 bd. 3.

³⁸ Plahter et. al. 2004 bd. 2: 40–51.

³⁹ I Fåberg er relieffene borte, men det er bevart inskripsjon av kongenes navn under nisjene der de har stått.

⁴⁰ Fröskog har i dag denne scenen på høyre side, men det skyldes en omplussing.

Figur 2. Kongenes tilbedelse. Innriss, madonnaskapet i Hedalen, nederste rad til venstre. Avtegning: Agn s Juste-Groene og Dorota Leszcynska-Danek, NIKU 2006.

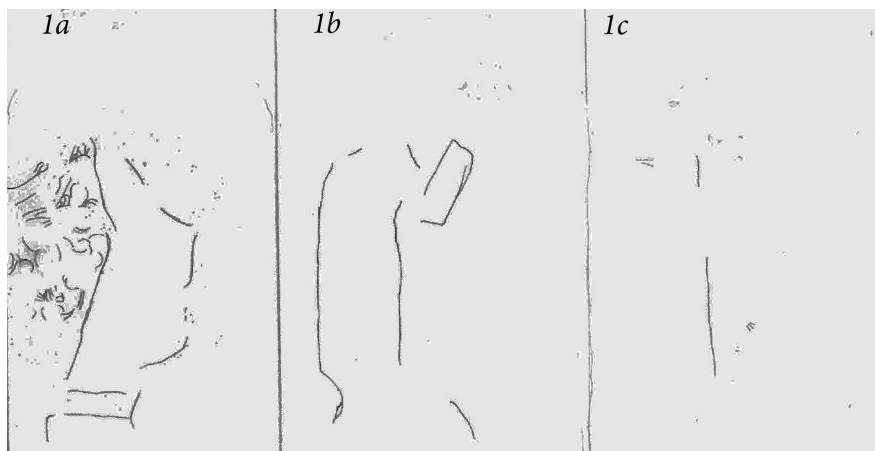
Figur 3. Kongenes tilbedelse. Relieff nederst på fl yd r fra helgenskap i Røldal kirke, Hordaland (Røldal I). Ca. 1240–1260. Furu; h. d r: 142 cm, b. d r: 39 cm, h. figurer: 36 cm og 32,5 cm. De kulturhistoriske samlinger, Bergen Museum. Foto: Bergen museum.

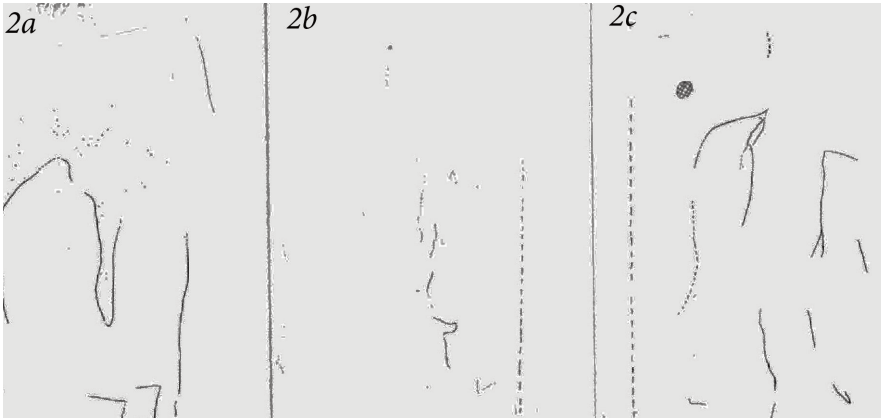
Figur 4. Kongenes tilbedelse. Innriss, frontale fra Dale kirke, Sogn og Fjordane (Dale I). Ca. 1300. Avtegning: Unn Plahter, 2004.

Om vi går videre til frontalene, er det på samme måte her: Kongenes tilbedelse er alltid plassert ved Marias føtter. Gjør vi en detaljsammenlikning med innrissene i Hedalen og komposisjonen av en motsvarende scene i et frontale, for eksempel Dale I (Fig. 4), så ser vi at konturene gjengir den samme scenen.

En annen scene som alltid er med er Bebudelsen, der engelen Gabriel kommer med bud til Jomfru Maria at hun skal føde Guds sønn. Alle madonnaskap har nok hatt denne scenen med, og som regel har den blitt plassert først, øverst til venstre, som på skapene fra Urnes, Røldal I, Fåberg og Fet. På sidefløyen fra Urnes er det bevart malingrester etter engelen Gabriel. På fløydøren fra Fåberg er det spor etter en Mariafigur fra Bebudelsesscenen, og i nisjen ved siden av er det spor etter to

Figur 5. Bebudelsen. Innriss, madonnaskapet i Hedalen, øverste rad til venstre. Avtegning: Agnès Juste-Groene og Dorota Leszcynska-Danek, NIKU 2006.

Figur 6. Visitasjonen. Innriss, madonnaskapet i Hedalen, midterste rad til venstre. Avtegning: Agn s Juste-Groene og Dorota Leszcynska-Danek, NIKU 2006.

Figur 7. Visitasjonen. Relieff øverst på fl yd r fra helgenskap i Røldal kirke, Hordaland (Røldal I). Ca. 1240–1260. Furu; h. d r 142 cm, b. d r 39 cm, h. figur: 36 cm. De kulturhistoriske samlinger, Bergen Museum. Foto: Bergen museum.

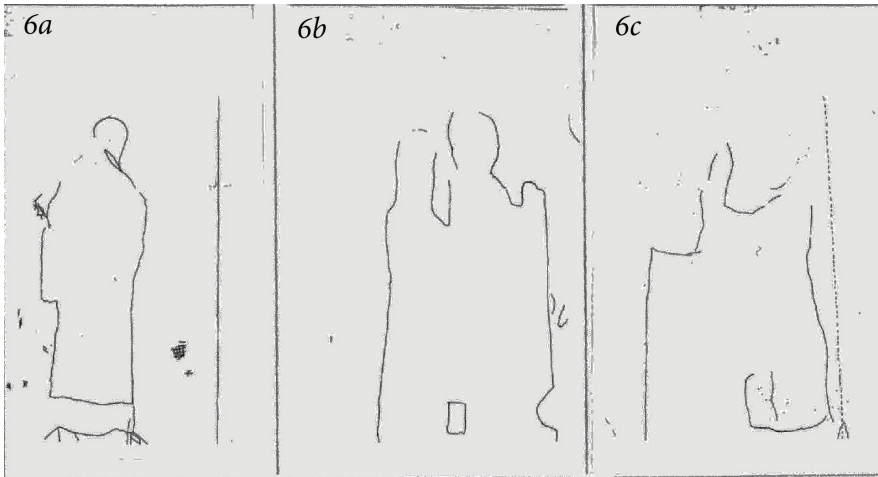
Figur 8. *Bebudelsen og Visitasjonen. Relieff øverst på venstre side på madonnaskap fra Collegiata di Santa Maria Maggiore, Alatri i Lazio. ca. 1250. Bøkk; h. dør 165 cm, b. dør 44 cm, h. figurer: ca. 40 cm. Museo Poldi Pezzoli, Milano. Foto fra La scultura lignea italiana, Milano 1960.*

figurer tett sammen, Maria og Elisabet i Visitasjonsscenen. Det er også bevart rester av tekst, *Gratia Plena*, fra engelen Gabriels hilsen til Jomfru Maria. På den venstre fløy som mangler har det sikkert stått *Ave Maria*, ordene som innleder hilsenen.⁴¹

I skapet fra Hedalen har denne scenen antagelig vært plassert i øverste rad til venstre (1a–c) (Fig. 5). Nisje 1a forestiller engelen Gabriel, nisje 1b er Maria som mottar budet om at hun skal føde Guds sønn. Nisje 1c er vanskelig å si hva kan ha forestilt, kanskje det er en lesepult?

I samtlige bevarte skap i tre eller elfenben følges *Bebudelsen* av en fremstilling av *Visitasjonen*. På sidefløyen til Røldal I-skapet er figuren til *Visitasjonen* fortsatt bevart (Fig. 7). Også i de seks frontalene som viser *Visitasjonen*, er scenen plassert etter *Bebudelsen*. Det er rimelig å anta at det har vært på samme måte i Hedalens-

⁴¹ Binski, Sauerberg 2006: 233–237.

Figur 9. Fremstillingen i tempelet. Innriss, madonnaskapet i Hedalen, nederst til høyre. Avtegning: Agnés Juste-Groene og Dorota Leszcynska-Danek, NIKU 2006.

kapet. Det kunne være logisk å tenke at denne scene da har havnet i nisje 1c, men utfra innrisset kan ikke det stemme. I andre rad derimot kan man skjelve omrisset av to skikkelser, angivelig Maria og Elisabet (2a og 2c) (Fig. 6). I Visitasjons scenen fra Altari er det to ekstra kvinner med i denne scenen (Fig. 8), noe jeg ikke har funnet i det nordiske materialet fra denne tiden. Det ville være uvanlig å ha Elisabet og Maria med i både 2a og 2c. Kan det være at det, som i Altari, er to kvinner som venter utenfor en port (2b) på Maria og Elisabet?

Ikke alle innrissene på Hedalenskapets dører synes like godt, men en scene kommer mer tydelig frem i sidelys. Den befinner seg i nederste rad til høyre (6a–c) (Fig. 9). Denne scenen viser Fremstillingen i tempelet. Her holder Maria Jesusbarnet i armene (6b) foran Simeon, som står bak et alter (6c). Bak Maria står Josef (6a), som regel med en kurv med duer. Det er flere Josef-figurer bevart, og han kan lett identifiseres fra denne scenen pga kurven med offergaven, de to duene. Josef-figurer er bevart fra de svenske skapene i Jällby og Norra Ny og fra Fröskog; i sistnevnte er også Simeon bak alteret bevart. Det finnes også et Josef-relieff uten skap fra Nässjö, Småland (nå plassert i et madonnaskap i kirken), og en Josef fra Urdiala i Finland, mens fra Kumlinge i Finland er hele Fremstillingen i tempelet bevart (Fig. 10).

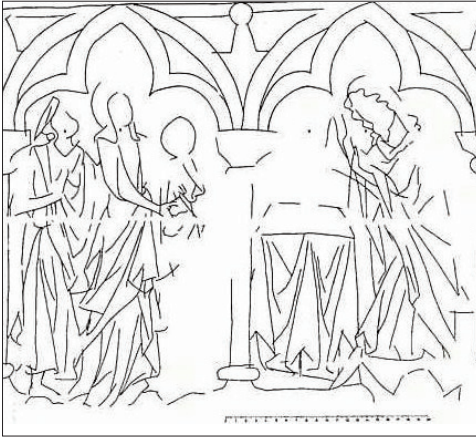

Figur 10. Fremstillingen i tempelet. Relieff øverst til venstre på madonnaskapet i Kumlinge kirke, Åland. Ca. 1250. Eik; h. dør: 119 cm. Kumlinge kirke. Foto fra Ringbom 2010.

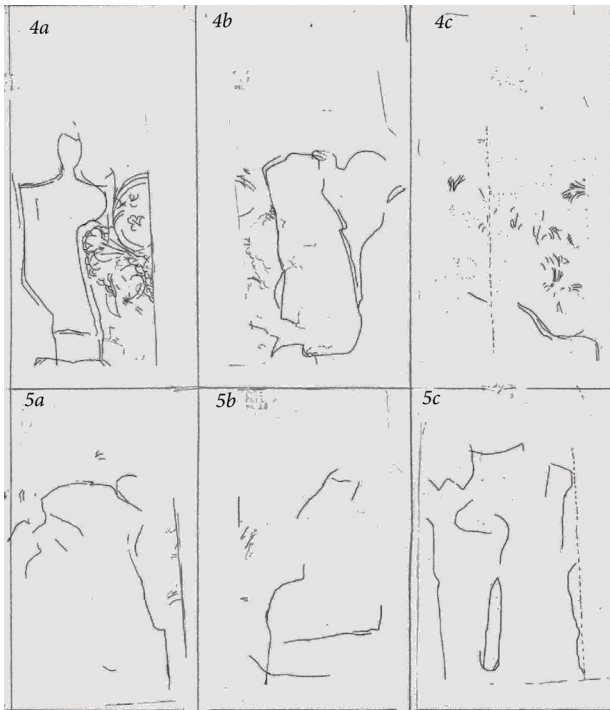
Hvilken plassering hadde denne scenen i skapene? I de nordiske eksemplene foreligger her en viss variasjon. Delvis kan det skyldes omrokking, men i noen tilfeller kan man også tenke seg at selve leseretningen har vært en annen enn fra venstre til høyre og ovenfra og ned. I skapet i Kumlinge kirke vises Fremstillingen i tempelet øverst til venstre, mens Bebudelsen er plassert nederst til høyre, noe som kan bety at bildeserien var ment å leses motsatt vei. I det spanske skapet kommer scenene i samme rekkefølge, mens begge de italienske skapene og de to parisiske elfenbenskapene har Fremstillingen i tempelet nederst til høyre. Det samme gjelder de norske frontalene (unntatt det fra Hamre), på de seks av de sammenlagt åtte frontalene med Mariamotiv som inkluderer denne scene, er den plassert nederst til høyre, som på Tingelstad I-frontalet (Fig. 11).

Det gjenstår å se på de to øverste radene til høyre (4a–c og 5a–c) (Fig. 12). De er vanskeligere å tolke ut fra avtegningene, men viser antagelig Hyrdene på marken og Jesu fødsel.

Scenen med Hyrdene på marken er med i begge de finske skapene, i to av de svenske skapene, og i det spanske og de to italienske skapene. Går vi til frontalene kan vi konstatere at alle de åtte madonnafrontalene har denne scenen med. Med denne bakgrunn vil jeg foreslå at raden øverst til høyre på Hedalenskapet (4a–c) har vist henholdsvis Hyrdene på marken med engelen (4a), forskrekkede hyrder (4c) og sauene som beiter (4c).

Figur 11. Fremstillingen i tempelet. Innriss, frontale fra Tingelstad kirke, Oppland (Tingelstad I). Ca. 1275–1300. Avtegning: Umm Plahter, 2004.

Figur 12. Hyrdene på marken over Jesu fødsel. Innriss, madonnaskapet i Hedalen, øverst og midterste rad til høyre. Avtegning: Agnès Juste-Groene og Dorota Leszcynska-Danek, NIKU 2006.

Figur 13. Engel i trepassbue på fløyddør fra helgenskap i Røldal kirke, Hordaland (Røldal I). Ca. 1240–1260. De kulturhistoriske samlinger, Bergen Museum. Foto: Bergen museum. Innriss fra madonnaskapet i Hedalen, i trepassbuen på høyre sidefløy. Avtegning: Agnès Juste-Groene og Dorota Leszczyńska-Danek, NIKU 2006.

Scenen i den midterste raden på høyre side (5a–c) har antagelig fremstilt Jesu fødsel. Denne scenen er bevart på dørene til skapene i Fet og Østra Vram. På Kumlingskapet, der samtlige scener er bevart, er den derimot ikke med, mens den er inkludert i det spanske og de to italienske skapene og i de to franske elfenbenskapene. Ser vi på frontalene, finner vi den representert i halvparten av materialet. Med litt god fantasi kan vi forestille oss at nisje 5a er Josef som sitter lent mot staven sin, nisje 5b er Maria som ligger i sengen med Jesusbarnet, og nisje 5c er dyrene i stallen.

I trepassbuene på toppen av fløyddørene har det nok, som i de andre nordiske skapene, vært engler i halvfigur, som på fløyddørene fra Røldal (Fig. 13).

Avslutning

Skapet i Hedalen, som i dag står på alteret bak krusifikset, har opprinnelig huset kirkens madonnaskulptur, som i dag er plassert på skipets nordre vegg. Alle dørene og bakveggen til skapet er bevart, men ble overmalt på 1700-tallet. Under denne bemalingen skjuler det seg spor av innriss etter relieffer som alle er tapt. De dekorerte nisjene har fortalt en historie. Jeg har ved hjelp av andre bevarte madonnaskap, supplert med innrissene i de godt dokumenterte frontalene, prøvd å tolke noen av scenene fra Hedalenskapet. Det bevarte materialet viser også hvor standardisert programmet var i skapene fra denne perioden. En viss variasjon kunne ligge i utvalget av scener fra Jesu fødselshistorie, men et

fast antall scener har alltid vært med, som Bebudelsen, Visitasjonen, og Kongenes tilbedelse. Fremstillingen i tempelet, Jesu fødsel, Hyrdene på marken og Fremstillingen i tempelet er også ofte med. Alle disse scenene har antagelig vært å se i Hedalenskapet.

Disse tolkningene av innrissene bekrefter at helgenskapet fra Hedalen stavkirke er et madonnaskap, som antatt i tidligere forskning. Ikonografien har fulgt det typiske programmet som har vært brukt for de fleste madonnaskap (laget av tre eller elfenben) og frontaler i Norden og i resten av Europa i høy middelalderen.

Bibliografi

- Andersson, Aron. *English Influence in Norwegian and Swedish Figuresculpture in Wood 1220–1270*. Stockholm 1949.
- Blindheim, Martin. “Malte kirkeskulpturer av tre.” I *Kirkja ok kirkjuskruð. Kirker og kirkekunst på Island og i Norge i middelalderen*. Eds. Lilja Árnadóttir, Ketil Kiran. Oslo, Reykjavík 1997, pp. 71–77.
- Blindheim, Martin. *Painted Wooden Sculpture in Norway c. 1100–1250*. Oslo 1998.
- Blindheim, Martin. *Gothic Painted Wooden Sculpture in Norway 1220–1350*. Oslo 2004.
- Binski, Paul, Marie Louise Sauerberg. “Matthew Paris in Norway: The Fåberg St Peter.” I *Medieval Painting in Northern Europe: Techniques, Analysis, Art History. Studies in Commemoration of the 70th Birthday of Unn Plahter*. Ed. J. Nadolny. London 2006, pp. 230–247.
- Camps, Jordi. “Le mobilier d’autel en Catalogne à l’époque romane: devants d’autel et structures de retables sculptés”. I *Autour de l’autel roman catalan*. Ed. Francesc Guardans. Paris 2008, pp. 125–148.
- Fett, Harry. “Overgangsformer i unngotikens kunst i Norge.” *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Årbok* 67 (1911): 1–21.
- Frinta, Mojmir S. 1967. “The Closing Tabernacle – A Fanciful Innovation of Medieval Design.” *The Art Quarterly* 30 (1967): 103–117.
- Haugann, Torhild. *Polykrom treskulptur fra norsk middelalder, 1200-tallet. En studie av madonnaen fra Bønsnes*. Masteroppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo. Oslo 2009.
- Images in Ivory: Precious Object of the Gothic Age*. Ed. Peter Barnet. Detroit 1997.
- Kofod-Hansen, Elisabeth. “Middelalderlige altertavlers typologi. Form og funksjon, spesielt i Haderslev Stift.” I *Middelalderlige altertavler i Haderslev stift. Temaer og katalog*. Eds. Sissel F. Plathe, Jens Bruun. Herning 2003, pp. 19–35.
- Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke. Undersøkelse 2006–2008*. Eds. Mille Stein, Elisabeth Andersen. NIKU Rapport 25. Oslo 2008.

- Kunz, Tobias. *Skulptur um 1200: das Kölner Atelier der Viklau-Madonna auf Gotland und der ästhetische Wandel in der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts*. Petersberg 2007.
- Lange, Bernt C., Jan Svanberg 1994. "Madonnaskap med kirkemodell som baldakinkroning." *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok* 148 (1994): 23–36.
- Lapaire, Claude 1969. "Les retables à baldachin gothiques." *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 26 (1969): 169–190.
- Meinander, Karl K. *Medeltida altarskåp og träsniderier i Finlands kyrkor*. Helsingfors 1908.
- Nicolaysen, Nicolay 1885. "Innberetning." *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning for 1884* (1885): 104.
- Norberg, Rune. "Retabel". *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bd. XIV. Oslo 1969: 80–89.
- Nordman, Carl Axel 1964. Medeltida skulptur i Finland. *Finska Fornminnesföreningens tidskrift* 62 (1964).
- Plahter, Unn et al. *Painted Altar Frontals of Norway 1250–1350* 1–3. London 2004.
- Ringbom, Åsa. *Åländska kyrkor berättar*. Åland 2010.
- Sculpture Collection in the Bode Museum*. Eds. Janet Kempf, Antje-Fee Köllermann, Katharina C. Schüppel. München 2008.
- Sjögren, Natalia 2005. "Mariaskåpet från Fröskog". *Formvännen*. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning 100 (2005): 200–208.
- Skans, Bengt. *Vad säger oss altarskåpen i Ö. Vram?* Lund 1991.
- Stang, Margrethe C. *Paintings, Patronage and Popular Piety. Norwegian Altar Frontals and Society c. 1250–1350*. Acta Humaniora no. 404. Oslo 2009 (Diss.).
- Tångeberg, Peter. "Träskulpturens tekniker". I *Signums svenska konsthistoria 4. Den gotiska konsten*. Lund 1996, pp. 286–307.

Summary

The Altarpiece in Hedalen, a Madonna-tabernacle

In Hedalen stave church in Valdres, Norway, there is an overpainted corpus of a medieval wooden tabernacle. The painting is from the 18th century and the tabernacle is from the middle of the 13th century. The tabernacle has once housed a Virgin and Child-sculpture, which is still in the church today. In connection with a study completed by the Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (NIKU) in 2008, the tabernacle was examined to identify the original appearance. A tracing of the incised drawings in the 18 niches, shows that it once contained small reliefs.

The theory that the tabernacle is a madonna tabernacle, was put forward already in 1911 by Harry Fett, and was followed up by Bernt C. Lange in 1958. An interpre-

tation of these incised drawings can help verifying the earlier theories that this actually was the original tabernacle belonging to the Madonna figure, and give an interpretation of which scenes that were included. In order to interpret these incised drawings, I have used the incisions from the eight Incarnation panels, drawn up by Unn Plahter. Several other Nordic madonna tabernacles, or fragments of these, from the period 1150–1350, are preserved; seven Norwegian, five Swedish, two Finnish and one from Iceland. These, together with some Southern European tabernacles: two from Italy, three from Spain, and small ivory tabernacles from France and England, form the comparison material. All these tabernacles and frontals show a common composition. When the tabernacle wings are opened, it appears like a frontal: Virgin Mary with the Child in the middle surrounded by scenes from the Incarnation. The most common scenes in the preserved material are: “Annunciation”, “Visitation”, “Adoration of the Magi”, “The Annunciation to the Shepherds”, “Nativity”, and “Presentation in the Temple”. There is little variation in which scenes are included, and in what order they appear in. The same can be seen in the wings from the tabernacle from Hedalen. Not all the scenes are easy to interpret, but some scenes are clearer than others. One scene that has a more or less fixed position is the “Adoration of the Magi”, at Mary’s feet, at the bottom left. The most evident drawing, “Presentation in the Temple” is often seen at the bottom right, like on the wings from Hedalen. The “Annunciation” has probably been placed at the top left, like in the other tabernacles, since this is the beginning of the Incarnation. The other drawings are difficult to interpret, but “Visitation” is a scene that follows the “Annunciation”, and may also have done so here. The last two scenes are not easy to interpret, but one can assume that they could have been “Annunciation to the Shepherds” and “Nativity”.

These incised drawings from the tabernacle in Hedalen stave church show that it has been a Madonna tabernacle, as assumed by former scholars, and that the tabernacle has followed the same composition which can be found on most of the preserved madonna frontals and madonna tabernacles, (both in wood and ivory), in the Nordic countries and elsewhere in Europe.

Elisabeth Andersen (f. 1972) Cand. Philol. Kunsthistoriker med vekt på middelalder. Fagkonsulent ved Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU), Postboks 736, Sentrum N-0105 Oslo. E-post: ea@niku.no, arbeider på Bygningsavdelingen med bl. a. prosjekter knyttet til kirker og kirkeinventar.
